

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНИХ
ПРОЯВІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого рівня
за спеціальністю 053 «Психологія»
Софії ШАНТИ

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної психології
Галина ЛЯЛЮК

Рецензент:
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри практичної психології
Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«   » _____ 2022 р., протокол № _____
Завідувач кафедри теоретичної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів 2022

Софії ШАНТА Соціально-психологічні особливості агресивних проявів у підлітковому віці.

Магістерська робота присвячена проблемі вивчення соціально-психологічних особливостей агресивних проявів у підлітковому віці. Проаналізовано наукові дослідження проблеми агресії особистості та типологію агресивної поведінки. Виокремлено соціально-психологічні чинники та особливості агресивних проявів у підлітковому віці. Емпірично досліджено соціально-психологічні особливості агресивних проявів у підлітків, виокремлено характерні особливості підлітків з низьким, нормальним та високим рівнем проявів агресії. Визначити ефективні шляхи та способи подолання агресивності у підлітків. Ефективність психокорекційної роботи психолога з підлітком, що має агресивні прояви поведінки, залежить від з'ясування суті та витоків проблеми агресії підлітка, пошуку шляхів успішного самоствердження підлітка у соціально цінних справах.

Ключові слова: *агресія, агресивність, детермінанти агресивної поведінки, підлітки, психокорекція агресивних проявів.*

Sofia SHANTA Socio-psychological features of aggressive manifestations in adolescence.

The master's thesis is devoted to the problem of studying the socio-psychological features of aggressive manifestations in adolescence. Scientific studies of the problem of personality aggression and the typology of aggressive behavior are analyzed. The socio-psychological factors and features of aggressive manifestations in adolescence are singled out. The socio-psychological features of aggressive manifestations in adolescents were empirically investigated, the characteristic features of adolescents with low, normal and high levels of aggression were distinguished. To determine effective ways and methods of overcoming aggressiveness in teenagers.

The effectiveness of psychocorrective work of a psychologist with a teenager who exhibits aggressive behavior depends on clarifying the essence and origins of the problem of aggression of the teenager, finding ways of successful self-affirmation of the teenager in socially valuable matters.

Key words: *aggression, aggressiveness, determinants of aggressive behavior, teenagers, psychocorrection of aggressive manifestations.*

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА	
1.1. Аналіз наукових досліджень проблеми агресії особистості.....	6
1.2. Типологія агресивної поведінки особистості підлітка.....	10
1.3. Соціально-психологічні детермінанти агресивної поведінки підлітків...	15
Висновки до першого розділу.....	19
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Характеристика методів та опис процедури дослідження.....	21
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	24
Висновки до другого розділу.....	35
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ТА СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
3.1. Психолого-педагогічні умови зниження проявів агресії у підлітків.....	37
3.2. Програма психокорекції агресивних проявів у підлітковому віці.....	43
Висновки до третього розділу.....	50
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	55
ДОДАТКИ	59

ВСТУП

Агресивна поведінка учнів підліткового віку є однією з актуальних проблем сьогодення. Підлітковий вік, це один із найскладніших етапів розвитку особистості. Хоча проблемі агресивних проявів підлітків присвячено достатньо уваги в психологічній та педагогічній літературі, однак проблема залишається надзвичайно важливою, а тому їй потребує нових пошуків шляхів її свого розв'язання, позаяк саме в цей віковий період (10-15 років) закладаються основні стереотипи поведінки. Розуміння соціально-психологічних механізмів формування агресивних дій у підлітків допомагає не тільки пояснити причини агресивної їхньої поведінки, а й віднайти способи ефективного психолого-педагогічного впливу, окреслити основні напрямки корекції та профілактики агресивних проявів у їхній поведінці.

Частим місцем виникнення агресивних проявів у підлітків є школа, де учень, піддається дії відповідних норм, що регулюють його поведінку. Основним завданням учня постає налагодження стосунків з однолітками, учителями та ін. Часто у класі можуть виникати конфліктні ситуації, що негативно впливають на формування навичок ефективної взаємодії, які супроводжуються виявом неприязні, ворожості, агресивною поведінкою. Варто зазначити, що класи із великою кількістю учнів самі по собі сприяють виникненню агресії. Також вагомою причиною агресивних проявів учнів є неуспішність. Неуспішного учня часто можуть лаяти і критикувати батьки, а відтак він може демонструвати агресивну поведінку, що з часом все більше посилюється.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка підлітків.

Предмет: соціально-психологічні особливості агресивних проявів у підлітковому віці.

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз та емпірично дослідити соціально-психологічні особливості агресивних проявів у підлітковому віці, визначити ефективні шляхи та способи їх подолання.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукові дослідження проблеми агресії особистості та типологію агресивної поведінки.
2. Виокремити соціально-психологічні чинники та особливості агресивних проявів у підлітковому віці.
3. Емпірично дослідити соціально-психологічні особливості агресивних проявів у підлітків.
4. Визначити ефективні шляхи та способи подолання агресивних проявів у підлітковому віці.

Гіпотеза: Припускаємо, що у підлітків спостерігаються прояви вираженої агресії, ворожості. Існують відмінності та соціально-психологічні особливості у проявах агресії хлопців та дівчат підліткового віку.

Теоретико-методологічні основи дослідження: в основу дослідження було покладено положення про детермінацію агресії особистості (З.Фройд, С. Фешбаха, Р. Берн, Д. Річардсон, А.Басс та А. Дарки, І. Фурманов та ін), соціально-психологічні особливості агресивних проявів особистості у підлітковому віці (Н. Максимова, К. Мілютіна, Є. Морєва, В. Піскун, Л. Семенюк та ін.), наукові положення про особливості формування особистості підлітка (М. Боришевський, Л. Василенко, Б. Ельконін, М. Савчин).

Методи дослідження: аналіз літературних джерел, синтез та порівняння, психодіагностичні методи, (тестування, проєктивна методика), розрахунково-графічний метод, методи математичної статистики (кореляційний аналіз).

Емпіричною базою дослідження послуговувалися учні 8-11 класів Великогрибовицький ліцей (Львівська обл., Жовківський р-н., с. Великі Грибовичі), учні 6-8 класів. Загальний обсяг досліджуваної вибірки склав 54 особи.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленні наукових уявлень про агресивні прояви поведінки особистості у підлітковому віці,

обґрунтуванні та практичному вирішенні комплексу питань, пов'язаних з причинами виникнення агресивних проявів особистості.

Практичне значення одержаних результатів: дослідження містить результати теоретико-прикладного характеру, спрямовані на психокорекцію та профілактику агресивних проявів підлітків.

Структура магістерської роботи. Кваліфікаційна робота включає вступ, три розділи, висновки до них, загальні висновки, список використаних джерел. Основний зміст викладено на 56 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ПРОЯВИ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Аналіз наукових досліджень проблеми агресії особистості

Під агресією більшість дослідників розуміють будь-яку навмисну дію у фізичній або словесній формі, спрямовану на спричинення шкоди, втрати та болю іншим людям або собі самому [32]. Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями (злобою, прагненням образити або нашкодити, негативними установками, расовим або етнічними забобонами) [17]. Загалом, у науковій літературі не має однозначної думки, що до визначення дефініції «агресія», вчені по-різному трактують змістове наповнення цього терміну.

Агресія – це будь-яка поведінка, яка містить загрозу або завдає шкоди іншим [5]. Під агресією вчені розуміють сильну активність, прагнення до самоствердження [11].

Агресію також трактують як фізичну дію або загрозу такої дії з боку однієї особи, які зменшують певну свободу або генетичну пристусованість іншої особи [28].

Агресія - лють, неприємності, що заподіюють біль іншим людям [24].

Агресію більшість вчених розглядають як мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить моральним нормам у суспільстві та приносить фізичну шкоду людям або яка викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, страх) [19].

Наведені вище трактування вчених, що до терміну «агресія» умовно можна поділити на дві великі групи:

1. Агресію розглядають як сукупність мотивованих дій, що порушують моральні норми і правила та завдають болю та страждання іншим людям. У цьому контексті диференціюють *навмисну та інструментальну* агресію [17]. Під інструментальною агресією розуміють, так звану захисну агресію, коли людина діє за необхідністю, не маючи при цьому

цілеспрямованих агресивних намірів. І хоча існування мотиву є, однак такий мотив як правило не усвідомлюється [4]. Навмисну агресію характеризують усвідомлені дії з метою заподіяння шкоди [1].

2. Агресія трактується як акт (поведінкова складова) ворожості і руйнування. Зокрема, вчені Р. Берон і Д. Річардсон пропонують розглядати агресію як форму поведінки, націлену на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті [20, с.34].

Автори доводять, що для агресії обов'язково притаманне навмисне, цілеспрямоване заподіяння шкоди жертві [17]. Тобто як агресивною є тільки така поведінка, яка заподіює шкоду живим організмам і жертва при цьому повинна уникати такого поводження з собою [17].

Отже, слід зазначити, що треба розмежовувати поняття «агресія» і «агресивність».

Під *агресією* розуміють (індивідуальну або колективну) поведінку спрямовану на нанесення фізичної чи психологічної шкоди [17, 20].

Агресивність ж більшість вчених трактують як відносно стійку рису особистості, що виражається в готовності до агресії, а також в схильності сприймати й інтерпретувати поведінку інших як ворожу [14, 25]. Агресивність яка є однією із складових структури особистості, здатна визначати загальну тенденцію поведінки людини [14, 25].

Існує теорія, яка доводить (за допомогою близнюкового експериментального методу) що на вияв агресії впливають генетичні фактори [33].

Гени людини впливають на її поведінку через кодування та вироблення специфічних білків, які функціонують в мозку та в нервовій системі та прямо визначають поведінку людини [33].

Якщо розглядати біологічні детермінанти агресії, то в цьому випадку важливу роль відіграють особливості лімбічної системи. Експериментальні дослідження виявили, що мозкове захворювання лімбічної системи

притаманно людям з проявами синдрому дисконтролю, що характеризується патологічною схильністю до насильства, безпричинною жорстокістю [42].

Особам чоловічої статі (як у людей, так і у тварин) притаманний завжди більший вияв агресивності, ніж жіночої. Очевидно, це є частково результатом раннього впливу статевих гормонів на мозок [42]. Особи жіночої статі, при введенні чоловічих статевих гормонів, поведуться більш агресивно, однак не так, як особи протилежної статі, яким не вводили цих гормонів [42].

Цікавою у контексті нашого дослідження є висунута З. Фрейдом альтернативна гіпотеза агресії, яка визначалася ним як набутий (а не інстинктивний) захисний механізм, детермінований зовнішніми факторами, а не внутрішніми [56]. Зокрема, діти в країнах, де йде війна, набагато раніше і яскравіше проявляють агресію, ніж їх ровесники, які живуть в мирній країні. Загалом, на думку вченого, агресія є так званим “захисний механізм” від впливу ворожого оточення [56].

Слід зазначити, що активніший спосіб життя людини, тим вищим є рівень її агресії. Внаслідок надлишкової завантаженості різноманітними справами, нестачі часу для власної релаксації, накопичується чимало негативної енергії, зростає напруга, яка може виплеснутись назовні, навіть під впливом незначного подразника (людина, що ненароком штовхнула вас в автобусі; двері, які важко відчиняються).

Вплив засобів масової інформації на агресивні прояви дітей є одним найбільш дискусійних питань. Не дивлячись на багаторічні чисельні дослідження з використанням різних методів і прийомів, дослідниками до кінця не визначено особливості впливу засобів масової інформації на прояв дитячої агресії[56].

Однак, сьогодні дедалі більше вчених доводять негативний вплив засобів масової інформації на психіку і поведінку дітей. Результати експериментальних досліджень доводять, що діти, які часто переглядають передачі з елементами насильства, чи грають комп’ютерні ігри з жорстокими

сюжетами, стають більш агресивними і неврівноваженими. Зокрема, більшість з них починають сприймати насильство, як суспільну норму [32].

Зауважимо, що на думку багатьох дослідників, агресія є вродженим проявом інстинкту боротьби за виживання, і абсолютно природним проявом [65]. Однак, у кожної людини агресивні прояви та рівень агресії є різними, з огляду на її індивідуальні особливості. Фахівці, зокрема, не рекомендують обмежувати агресивну гру дитини, щоб не відбувалось накопичення негативної енергії, яку необхідно вивільнити або перенаправити в позитивне русло – творчість, спорт, творчість, активні ігри та ін [54].

Дуже часто пік агресивних проявів у дітей зустрічаються в перехідні вікові періоди. Це виникає абсолютно у всіх дітей та є природнім закономірним процесом, що означає якісний скачок у розвитку, при цьому у дітей виникають нові потреби, які вони не завжди можуть задовільнити, і як наслідок бувають агресивні прояви. Особливо часто агресивна поведінка проявляється під час вікових криз [12].

Підлітки переважно відтворюють «практикуючі» взаємовідносини їхніх батьків в родині. Зокрема, результати емпіричних досліджень доводять, що більшість підлітків, копіюють тактику вирішення конфліктів у своїх батьків з'ясовуючи відносини з сиблінгами, братами та сестрами [3]. Підростаючи, підлітки, вступаючи у шлюб, використовують вже «готові» набуті в родині патерни поведінки при вирішенні конфліктів. Таким чином замикають цикл, передаючи своїм дітям патерни, характерний стиль поведінки [3].

Дослідник А. Бандура, доводить, вплив жорстокого відношення до дитини в сім'ї на рівень її агресивності по відношенню до ровесників, а також на розвиток схильності до насильства в дорослому віці. Така особистість в майбутньому перетворює фізичну агресію у власний життєвий стиль [6].

Зокрема, на становлення агресивної поведінки також впливають ступінь згуртованості у сім'ї, близькість між дитиною і батьками, характер відносин між братами та сестрами, а також стиль сімейного виховання [45].

Діти з дисфункційних конфліктних родин, чий батьки є відчуженими і холодними, порівняно з іншими є більш схильні до агресивних проявів. Особливо у родинах дітей, де зруйнована емоційна прихильність між батьками і дітьми, зокрема, між батьком і сином. Емпіричні дослідження доводять, що матері агресивних дітей, як правило, не є вимогливими, частина з них байдужа до їхньої соціальної успішності. Як правило, агресивні діти переважно не мають чітких домашніх обов'язків [6].

Результати наукових досліджень доводять, що негативну поведінку дітей підсилюють також несприятливі відносини з педагогами, які не мають відповідних навичок щодо спілкування з «важкими» дітьми [16; 22]. Тривалі конфлікти й взаємна емоційна конфронтація, ворожість часто викликають як вербальну агресію учнів по відношенню до вчителів так і фізичну агресію до своїх ровесників. Однак, слід зазначити, що негативізм, ворожість, протистояння до встановлених моральних норм та правил є закономірною характерною ознакою підліткового новоутворення, почуття дорослості [23; 49]. Підлітки часто засвоюють навички агресивних проявів також під час спілкування з ровесниками, спостерігаючи за їхньою поведінкою, агресивними проявами, жорстоким поводженням з іншими, насильством.

1.2. Типологія агресивної поведінки особистості підлітка

Продовжуючи аналіз наукових досліджень проблеми детермінації агресії, потрібно зазначити неоднорідність природи агресії, тому дослідники виділяють різні типи та види агресії.

Вчені виокремлюють реактивну і спонтанну агресію [41]. Зокрема, важливі відмінності досліджено С. Фешбахом, який розмежовує експресивну, ворожу та інструментальну агресію [12]. Експресивну агресію трактують як мимовільний вибух гніву і люті, який швидко припиняється, причому джерело порушення спокою не обов'язково може піддаватися нападу [12].

Якщо ворожа агресія передбачає нанесення шкоди іншій людині, то інструментальна спрямована на досягнення мети нейтрального характеру, а агресивні прояви використовуються при цьому лише в якості засобу захисту [14].

Інструментальна агресія в свою чергою розділена (за С. Фешбахом) на індивідуально мотивовану і соціально вмотивовану [18]. Також розглядають корисливу та безкорисливу, або антисоціальну та просоціальну агресію [18].

Слід зазначити, що у різних наукових джерелах серед форм агресивних проявів виділяють наступні:

- Фізична агресія (напад) – застосування фізичної сили проти іншої людини [16].
- Непряма агресія – опосередковані дії спрямовані на іншу особу (плітки, злобні жарти), спонтанні вибухи люті (крик, ляскання дверима, тупання ногами, биття кулаками по столу та ін.) [43].
- Схильність до роздратування – імпульсивні прояви агресії при найменшому подразнику (запальність, різкість, грубіянство) [32].
- Негативізм – опозиційний стиль поведінки, переважно спрямований проти вище стоячих осіб (авторитету або керівництва). Може інтенсивно наростати від пасивного опору до проявів активної боротьби проти законів і звичаїв [32].
- Заміщена агресія – це переважно вид фізичної агресії, коли особистість не може висловити адекватно свої негативні почуття безпосередньо особі, якій вони адресовані, а переносить їх на іншу особу чи об'єкт (тварину або предмети) [22].

Вчені також виокремлюють мовленнєву або вербальну агресію, яка виражається негативними емоціями у формі образливих слів, матюків. Може також спостерігатися непрямий прояв вербальної агресії: скарга або демонстративний крик [37].

Результати дослідження свідчать, що для дівчаток більш характерною є вербальна “внутрішня” агресія [37]. Їхні зауваження можуть бути висловлені

тихим голосом, однак завдають дуже сильного болю іншим. А також агресія дівчат частіше проявляється в образі, заздрості, злості [37].

Часто підлітки, які проявляють вербальну агресію, є невпевнені у собі, сумніваються, переживають внутрішньо-особистісний конфлікт, напругу, легко дратуються, проявляють злість, особливо якщо мова йде про порушення почуття власної гідності [36]. Очевидно, що такі агресивні прояви є закономірними для підлітків, які гостро переживають вікову кризу.

Превентивні заходи щодо запобігання вербальної агресії включають цілу низку психолого-педагогічних завдань, однак надзвичайно важливою є перша реакція дорослих на вербальні прояви агресії дитини, починаючи з раннього віку. Важливо перш за все встановити причину агресивних висловлювань дитини по відношенню до дорослого, зрозуміти що від чуває дитини в даний момент [1].

Також дослідники-психологи, які вивчали агресивні прояви у дитячому віці, виокремлюють й приховану агресію. Зокрема, дослідниця Є. Морєва визначає такі критерії її прояву:

- дитина переживає за безпеку батьків, уявляючи, що з ними може щось трапитись;
- дитині може снитися, що на батьків напав якийсь хижак;
- дитина може уникати завдання намалювати того з членів сім'ї, на якого найбільше сердиться;
- дитина може навмисно систематично забувати виконувати чи «не чути» прохання дорослих [21].

Особливо гостро серед дослідників постає питання так званої аутоагресії. Дитині схильній до аутоагресії переважно притаманні такі особливості як:

- легко засмучується без будь-якої на те причини;
- часто плаче без приводу;
- дитина рідко перебуває в доброму гуморі;
- дитина низько оцінює свої здібності та можливості;

- дитина є сором'язливою;
- авторитетні дорослі (батьки, вчителі та ін.) є референтними особами для дитини, вона слухняна [21].

Слід зазначити, що аутоагресія є різновидом агресивної поведінки особистості, однак ворожі дії спрямовані не на зовнішні об'єкти, а всередину, часто переживаються боляче особистістю.

Важливо, щоб дорослі перешкождали агресивним проявам дитини. Тільки у такому випадку вона усвідомлює, що злитися це погано, і за може бути покарана. Однак, у такому випадку дитина може обрати шлях стримування злості усередині себе. Відтак, прояв злості у дитини заміщається гризінням нігтів, кусанням губ, дитина може бити себе або щипати. Агресія, яка спрямована на себе, не виникає нізвідки, переважно діти які так роблять часто карались у дитинстві. Це не завжди може бути фізичне покарання, а й критичне ставлення до дитини, критичні зауваження, демонстрація негативного ставлення до дитини з боку батьків. Таким чином дитина засвоює певні патерни реагування на власні невдачі або неприпустимі вчинки, які викликають невдоволення батьків. Тому, особливо важливою є вчасна підтримка з боку батьків, дорослих, їхнє розуміння, співчуття, розуміння, допомога, сприяння, заспокійливі обійми, поцілунок, щоб дитина відчула любов та турботу.

Таким чином, як ми вже вище зазначали, дослідники розрізняють вербальну й невербальну агресію [21]. До вербальних проявів (словесної) агресії відносять: обзивання, скарги, висміювання, зухвалість по відношенню до дорослих або однолітків, висміювання, критичні «колючі зауваження» з метою викликати в іншій людині неприємні емоції [43]. Невербальні прояви агресії поділяють на: фізичні й нефізичні.

Фізична агресія – це безпосереднє спричинення болю іншим особам, що більше притаманно хлопчикам та має два варіанти [43].

Перший – це коли спостерігається постійне псування, пошкодження, руйнування оточуючих предметів, а другий – це причинення болю з

допомогою фізичної сили, нападу (удари, штовханина, «підніжки», щипання, кусання, дряпання, викручування рук, удари різними предметами тощо) [43].

Слід зазначити, що напад не завжди спрямований на джерело агресивної реакції. Дитина може перемістити свою агресивну напругу на однолітків, іграшки, рвати малюнки, як правило на того, хто несе в собі меншу загрозу для дитини або є менш цікавим [43].

Нефізична агресія, як правило, супроводжується передражнюванням, пиками та гримасами, демонстрацією язика, різного роду жестами з метою розізлити іншу людину. Агресія з перенесенням, як другий тип фізичної агресії [43], виникає у тому випадку, коли на основі власного досвіду дитина припускає, що за свої агресивні прояви вона понесе покарання від дорослих. Агресивна поведінка в такому випадку, як правило, спрямовується на людей більш слабших – молодших братів і сестер або менших за віком дітей.

Проблемі соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків присвячено чимало наукових досліджень. Результати емпіричних досліджень констатують, що поведінці підлітків притаманний протестний характер. Підлітки можуть протистояти батькам, офіційному керівництву школи, що виражається в їх гострій незалежності від вчителів, батьків.

Це є очевидним проявом «дорослості», закономірного новоутворення у підлітковому віці [13]. Підлітки часто претендують на неформальне, але більш авторитетне керівництво на основі їх справжньої фізичної сили. Неформальні лідери, як правило, серед підлітків мають велику організаційну силу, можливо тому, що вони використовують принцип справедливості для свого успіху, який привабливим для всіх підлітків. Не випадково біля них часто збираються підліткові неформальні групи, які не надто вимогливі до своїх цілей та ресурсів.

Спільною є думка науковців, що сьогодні спостерігається тенденція до зростання агресивних проявів у підлітків. У науковій літературі з досліджуваної нами проблематики (Л. Семенюк Є. Морєва та ін.) вчені поділяють особливості проявів підліткової агресії на дві групи:

1. Підлітки, яким притаманні соціалізовані форми антигромадської поведінки, для яких не є характерними психічні, емоційні розлади.

2. Підлітки з соціалізованою агресивною поведінкою, у яких зафіксовано різні психічні порушення [39].

Зокрема, дослідниця Л. Семенюк виділяє чотири групи агресивних підлітків:

1) Підлітки, які мають стійкий комплекс аномальних, аморальних, потреб, деформовані цінності і відносини, споживацьке ставлення. Такі підлітки вирізняються егоїзмом, байдужістю до переживань інших, негідністю, відсутністю авторитетів, цинізмом, озлобленістю, грубістю, запальністю, зухвалістю, забіякуватістю, переважанням фізичної агресії [45].

2) Підлітки з деформованим комплексом потреб і цінностей, що володіють задовільним кругозором, вирізняються загостреним індивідуалізмом, намагаються зайняти привілейовані положення за рахунок тиску слабших і молодших за себе. Прагнення до застосування фізичної сили у таких підлітків виявляється ситуативно і лише проти слабших за себе [45].

3) Підлітки, у яких наявний конфлікт між деформованими і позитивними потребами, що вирізняються односторонністю інтересів, пристосовницькою позицією, брехливістю, переважанням непрямой і вербальної агресії [45].

4) Підлітки, що вирізняються слабо деформованими потребами за відсутності певних інтересів і дуже обмеженим кругом спілкування. Їм притаманне безвілля, недовіра до оточуючих, боягузство і мстивість. Для них характерними є запобігливі прояви поведінки перед старшими і сильнішими особами, переважає у таких підлітків вербальна агресія і негативізм [45].

Таким чином, більшість наведених класифікацій агресивності підлітків ґрунтуються на комплексі індивідуальних властивостей та соціальних особливостях особистості, типових для певних груп підлітків. Для поглибленого розуміння соціально-психологічних особливостей агресивних

проявів підлітків вважаємо за доцільне розглянути основні детермінанти агресивної поведінки підлітка.

1.3. Соціально-психологічні детермінанти агресивної поведінки підлітків

Аналіз причин відхилень у поведінці дозволяє конкретніше окреслити прийоми виховної роботи з метою корекції агресивних проявів поведінки підлітків. Тому детальніше розглянемо детермінанти агресивних проявів підлітків, які, на наш погляд, слід шукати у вихованні, особливостях спілкування з іншими людьми та особливостях вимог до дітей і молоді. Крім того, варто враховувати біологічні детермінанти схильності до насильства.

Як, правило, агресія найчастіше є результатом захисної реакції психіки на образи, насмішки, звинувачення дитини. Захисну реакцію вчені трактують як комплекс поведінкових проявів, які спрямовані на мінімізацію або уникнення почуття тривоги, що з'являється в процесі усвідомлення конфлікту [24].

Аналіз наукових досліджень дозволив нам виокремити основні причини агресивності особистості:

1) Першою причиною агресивності особистості і ту, яку в першу чергу необхідно враховувати – це те чи інше захворювання центральної нервової системи. В такому разі необхідно звернутися по допомогу до психіатра, психоневролога. Правильне лікування основного захворювання, як правило усуває агресивність, яка пропадає як симптом [24; 32; 45].

2) Агресивна поведінка -- як реакція злості, гніву, роздратування; її спричиняє відчуття психічного чи фізичного дискомфорту, стрес, фрустрація. Крім того агресивність особистості може бути й засобом досягнення якоїсь важливої мети, зокрема, підвищення соціального статусу за рахунок власного самоствердження [24; 32; 45].

3) Агресія як накопичення пригнічених, заборонених «не вивільнених» емоцій. Зауважимо, що такі негативні емоції з часом накопичуються, можуть вибухнути з подвійною силою. Отже у цьому випадку основною причиною агресивної поведінки дитини є накопичення почуттів гніву, злості, образи, які не знайшли свого «виходу», придушувалися [24; 32; 45].

4) Агресія як психологічний захист. Побуває думка, що: «Кращий захист – це напад». За допомогою агресії дитина захищається, однак «від чого?». Найчастіше це є захист від дискомфорту, який дитина відчуває в сім'ї, від неприйняття її батьками [24; 32; 45]. Така агресивність є проявом (симптомом) відсутності базової довіри до світу [49]. У такому випадку дитина своїми агресивними реакціями намагається привернути увагу до себе, кличе про допомогу, звертає увагу на ті почуття, з якими не зможе справитися самотійно. Для неї агресія є єдиним способом прояву своєї сили і виживання. Отже, агресію дитини детермінує її оточення, яке не приймає дитину такою, якою вона є, не любить її «безумовно», з яким дитина почуває себе дискомфортно.

5) Наступною причиною агресивності особистості є порушення стилів сімейного виховання, непослідовність у вихованні (наприклад, мати дозволяє певні прояви поведінки, а батько - забороняє), всездозволеність або навпаки надмірність у заборонах, занадто жорстка дисциплінованість, організованість поведінки, тощо. До прикладу, якщо, батьки не звертають увагу на агресивні прояви поведінки дитини (багато батьків вважають «що переросте»), то з часом дитина вирішує, що це є нормально і продовжує прояви агресивних реакцій. Якщо ж, навпаки, все абсолютно забороняти і бути занадто вимогливим до дитини, її починають переповнювати негативні емоції, які детермінують прояви агресії [24; 32; 45].

6) Агресія як результат накопичення негативної енергії. Здорова психічно дитина є рухливою, всім цікавиться, як правило, не може довго всидіти на місці. Якщо ж дорослі їй забороняють бігати, стрибати, змушують сидіти тихо, (щоб не спітніти і не захворіти, або не впасти і не зламати ноги),

вся невикористана енергія знаходить свій вихід через агресивні прояви [24; 32; 45].

7) Дитина може проявляти агресію тому, що не вміє поводитись по-іншому, не знає адекватних способів отримати бажане, не вміє правильно спілкуватися з іншими. Тому, перше, що спадає на думку дитині – це вдарити кривдника, і вона це робить. З такою поведінкою дуже легко впоратися, якщо навчити дитину соціалізованим способам поведінки, пояснити як правильно вчиняти. Дитина повинна розуміти емоції інших, (як їм боляче, неприємно, образливо), можна попросити уявити себе на місці іншого (якщо б її так само вдарили) [24; 32; 45].

8) Порушення дослідницької активності дитини є ще однією причиною, яку виділяють психологи [24; 32; 45]. Часто властиві маленьким дітям “дослідження” агресивних проявів (маленька дитина може вдарити маму, або іншу дитину, і спостерігати реакцію). Такі діти з порушеннями розвитку емоційної сфери, не можуть оцінити адекватно емоційні наслідки власних вчинків [24; 32; 45].

Отже, з одного боку, агресивна поведінка особистості є певним етапом в онтологічному розвитку дитини (така поведінка дитини у 1,5-2 роки сприяє формуванню «Я», яке необхідне для сепарації від матері, створення умов для розвитку самостійності та незалежності, які надалі допомагають досягати поставлених цілей [24; 32; 45]. У віці 3-4 років агресивна поведінка дитини може означати опір тиску з боку батьків (криза 3-х років) [23].

Варто зазначити, що починаючи з 2-3 років дитячу агресивність неможна порівнювати з поняттям «жорстока поведінка», позаяк дитина в такому віці ще не розуміє повністю наслідків своїх вчинків. Тому необхідно обмежувати агресивні прояви дитини, пояснювати, що «не можна» (кішку за хвіст тягти, тому що їй боляче і т.д.). Байдужість батьків до агресивних проявів дитини може стати вагомою причиною загострених агресивних проявів у підлітковому віці. Відтак, переважно відповідальність за агресивні

прояви поведінки дитини, схильність її до агресії несе соціальне оточення, батьки, вихователі, родичі дитини.

Таким чином, агресивна поведінка є симптомом, наслідком, зовнішніх проявів внутрішніх проблем, внутрішньо-особистісних конфліктів. Ефективна корекція агресивної поведінки можлива лише після з'ясування причин її виникнення.

У контексті нашого дослідження, слід звернути увагу на те, що підлітковий вік пов'язаний із інтенсивними фізичними й гормональними змінами, що дезорієнтують підлітків, роблять їх невпевненими в собі.

Що до основних причин підліткової агресії найчастіше виокремлюють:

1. Травматичні події: смерть близької людини; розлучення батьків; постійні сварки в сім'ї; дисфункційна родина.
2. Насилля над підлітком, яке спричиняє у нього злість і сором. Часто переживання почуття сорому не дає можливості підлітку поділитись з ким-небудь про його наслідки, відтак воно переростає в агресію.
3. Психічні розлади: біполярного розладу; панічних атак; шизофренії; депресії; посттравматичного розладу.
4. Проблеми із здоров'ям.
5. Синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ) та розлади навчання
6. Залежності (адитивна поведінка): наркотики; алкоголь; ігри;
7. Соціальний тиск з боку однолітків.
8. Низька самооцінка [23, 34; 50].

Аналіз наукових праць з досліджуваної нами проблематики дозволив виокремити наступні детермінанти агресивної поведінки особистості підлітків:

1. Родинні чинники.
2. Особисті.
3. Ситуативні.

4. Пов'язані з типом темпераменту та особливостями характеру.

5. Соціально-біологічні чинники.

9. Вплив засобів масової інформації, телебачення, комп'ютерних ігор [23, 34; 50].

Таким чином, на основі аналізу наукової літератури нами було розглянуто основні соціально-психологічні детермінанти агресивних проявів підлітків. Більш детальніше ми їх проаналізуємо у третьому розділі.

Висновки до першого розділу

У першому розділі нами розглянуто загальні наукові підходи до поняття «агресії», типологію та причини виникнення агресивних проявів, їх специфіку у підлітковому віці.

Агресія є мотивованою деструктивною поведінкою, яка суперечить моральним нормам (правилам) співіснування людини у суспільстві, приносить шкоду об'єктам нападу, фізичну шкоду людям та викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, страх).

Серед форм агресивних реакцій загалом дослідники виділяють наступні: фізична агресія (напад); непряма агресія; схильність до роздратування; негативізм; заміщена агресія.

Агресивні прояви особистості підлітка детерміновані багатьма чинниками, як біологічними, так і соціальними. Особливості їхньої взаємодії визначають рівень та інтенсивність агресивних проявів у поведінці особистості підлітка. На думку більшості дослідників, визначальними є соціальні впливи, в першу чергу, сім'ї та колективу ровесників.

Більшість приведених класифікацій агресивності підлітків ґрунтуються на комплексі індивідуально-психологічних властивостей особистості, які є типовими для певної групи підлітків. Агресивні прояви поведінки є симптомом, наслідком, зовнішніх проявів внутрішніх проблем підлітка.

Аналіз наукової літератури дозволив виокремити основні соціально-психологічні детермінанти агресивних проявів підлітків: травматичні події;

насилля, яке переростає в агресію; психічні розлади; проблеми із здоров'ям; синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ) та розлади у навчанні, різного роду адикції (наркотики; алкоголь; ігри); соціальний тиск з боку однолітків: низька самооцінка та ін.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Характеристика методів та опис процедури дослідження

З метою вивчення соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків нами було проведено емпіричне дослідження, яке передбачало вирішення таких завдань:

1. Організація дослідження, підбір діагностичного інструментарію.
2. Проведення констатувального етапу дослідження з метою вивчення соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків.
3. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.

У дослідженні прийняли участь 54 учнів 6-8 класів Великогрибовицького ліцею Львівської області. З метою вивчення соціально-психологічних особливостей агресивності підлітків нами було проаналізовано психодіагностичні методики та обрано, на нашу думку, найбільш надійні та валідні. Учням була надана чітка інструкція для проходження кожної методики та бланк для заповнення.

Отже, з метою вивчення соціально-психологічних особливостей агресивності підлітків ми використали наступні методики:

1. Опитувальник А. Басса та А. Дарки для діагностики агресивності, агресії та ворожості [28].

Опитувальник дозволяє виявити рівні прояву агресивності. Методику складають 75 запитань, на які можлива відповідь «+» або «-». Дослідник А. Басс поділяє поняття агресії та ворожості та виокремлює 8 видів реакцій:

1. Фізична агресія - застосування фізичної сили проти іншої особи;
2. Непряма агресія – перенесення агресії на іншу особу або яка ні на кого не спрямовується;
3. Роздратування - запальність, грубість, готовність до прояву негативних реакцій при найменшому подразнику;

4. Негативізм – опозиційний стиль поведінки від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених вимог;
5. Образа - заздрість і ненависть до навколишніх за дійсні і вигадані дії;
6. Підозрілість – у вимірі від недовіри і обережності по відношенню до інших до переконання в тому, що оточуючі планують і завдають шкоди;
7. Вербальна агресія – словесний вираз негативних почуттів як через крик, вереск, так і через певні словесні вияви (прокляття, погрози);
8. Почуття провини - переконання особистості в тому, що вона є поганою, що чинить зло, а також відчуття нею докорів сумління [28]. (Див. додаток А).

2. Тест «Агресивність» [31].

Опитувальник складається із 13 тверджень, на які ви маєте дати відповідь «Так» чи «Ні».

Обробка та інтерпретація отриманих результатів.

0 – 4 бали. Особистість доброзичлива по відношенню до інших, вважає, що найкращим способом спілкування є – порозуміння, схильна вірити в душевне благородство інших, любов, доброту, справедливість. Але вміння володіти адекватними емоціями нерідко поєднується з недостатністю впевненості в собі.

5- 8 балів. Особистості властива стриманість, однак це не пов'язано з байдужістю чи невпевненістю в собі. У випадку необхідності така особистість здатна підкоряти своїй волі інших, не дозволяє їм керувати собою, вміє протистояти невмотивованій агресії власну активно – захисну поведінку.

8 – 13 балів. Особистість явно схильна до агресивних імпульсивних реакцій, втрати самоконтролю, її агресивність носить наступальний характер і часто є невмотивованою з боку інших. Така людина не завжди усвідомлює, що її прагнення бути відвертою насправді часто означає прояви агресії, вона часто дає негативні оцінки оточуючим, підвищує тон і використовує у розмові лайливі слова [31]. (Див. додаток Б).

3. Тест «Здатність до командної роботи», дає можливість оцінити особливості агресивних проявів поведінки особистості під час роботи у команді [46].

Тест складається із 9 питань, де є 3 варіанти відповідей. Цей тест дозволяє оцінити:

1. Не командний гравець, самодостатній, але не є активним.
2. Може ефективно працювати в команді, але не є гнучким і принциповим.
3. Контактний, дружелюбний, легкий у спілкуванні людьми, є командним гравцем.

Тест складається із 9 питань, де є 3 варіанти відповідей: **А – 3 бали, Б – 0 балів, В - 1 бал**

Обробка та інтерпретація результатів:

До 25 - не командний гравець, самодостатній, але не активний.

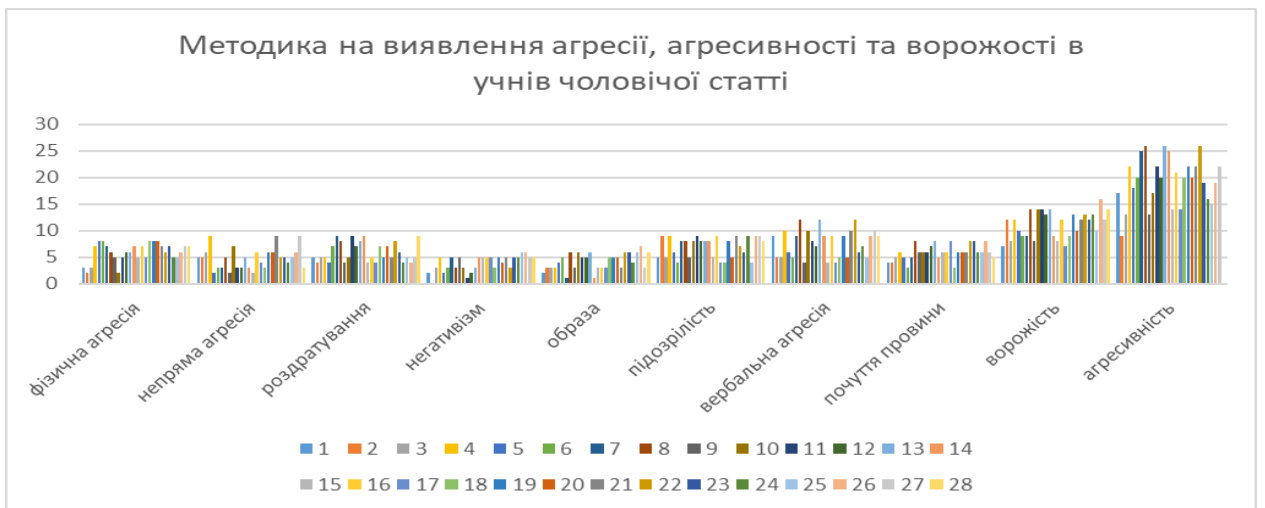
До 40 - може працювати в команді, але не гнучкий і принциповий.

Вище 40 - контактний, дружелюбний, легкий у спілкуванні людьми, командний гравець. (Див. додаток В).

4. Проективна методика М. Друкаревича «Неіснуюча тварина» [29] - за допомогою якої можна вивчити як загальні особливості особистості, так і агресивність в тому числі. Методика дозволяє дослідити внутрішній світ дитини, те як вона сприймає соціум. (Див. додаток Г).

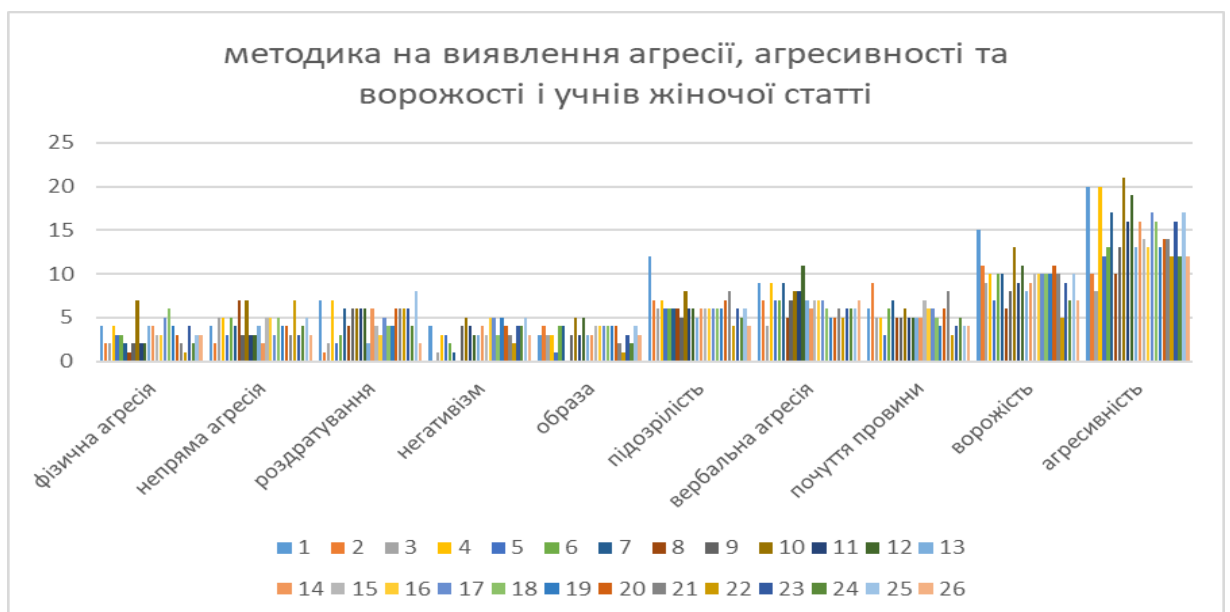
2.2. Аналіз результатів дослідження

Результати емпіричного дослідження особливостей агресивних проявів учнів 6-8 класів Великогрибовицького ліцею за методикою А.Басса та А.Дарки дозволяють констатувати відмінності у проявах агресії відносно категорії «стать». Результати особливостей проявів агресії у хлопців та дівчат підліткового віку продемонстровано на рис. 2.1. та на рис. 2.2.

Рис.2.1. Результати методики Басса-Дарки дослідження особливостей агресивності та ворожості в підлітків-хлопців

Отже, у 50% підлітків-хлопців характерною є ворожість вище норми. Для 8,3% учнів-хлопців притаманною є агресивність вище норми.

Рис.2.2. Результати методики Басса-Дарки дослідження особливостей агресивності та ворожості в підлітків-дівчат

У 33,3% дівчат підліткового віку присутня ворожість, яка є вище норми, а рівень агресивності знаходиться в межах норми та нижче норми.

Підсумовуючи результати дослідження за методикою Басса-Дарки, можна констатувати, що дівчата-підлітки менш схильні до агресивної поведінки та прояву ворожості, ніж хлопці.

Отже, агресія дівчат відрізняється від чоловічої не лише кількісними показниками, а й характером прояву, що вказує на складність статевої ролі у розвитку сучасних підлітків. На наш погляд, підсилення образу сильної, незалежної жінки засобами масової інформації та суспільними вимогами відбивається в свідомості молоді дівчини принаймні бажанням відповідати маскулінному зразку, що веде до викривлення статевої поведінки.

Протистояння до встановлених норм та правил (негативізм, ворожість) є характерною ознакою, що свідчить про почуття дорослості підлітка.

Здійснений нами кореляційний аналіз загальних показників підлітків дозволив зафіксувати статистично значущі зв'язки між негативізмом та фізичною (коефіцієнт кореляції становить $r_s = 0,63$, що є статистично значущим при $p \leq 0,01$), вербальною ($r_s = 0,49$, при $p \leq 0,01$) та побічною агресією ($r_s = 0,24$, при $p \leq 0,05$). Що може вказувати на те, що негативізм підлітків може приймати форми як відкриті (агресивний опір у вигляді вербального або фізичного нападу), так і прихованих, непрямих агресивних дій, а також образи ($r_s = 0,29$, при $p \leq 0,05$).

Фізичні агресивні прояви підлітків, які значно зростають в цей період, мають місце на фоні вербальної агресії ($r_s = 0,35$, при $p \leq 0,01$), підозрливості ($r_s = 0,26$, при $p \leq 0,05$), образи ($r_s = 0,39$, при $p \leq 0,01$).

Побічна агресія, яка значно менша за фізичні прояви, позитивно корелює з роздратуванням ($r_s = 0,33$, при $p \leq 0,01$), яке, в свою чергу, пов'язане з вербальною агресією ($r_s = 0,29$, при $p \leq 0,05$). Тобто, негативні почуття, які виникають при найменшому подразнику, відреаговуються як у прямій так і побічній агресивній формі.

Відсутність жодних позитивних зв'язків показників почуття провини з іншими шкалами тесту, а також негативна їх кореляція з негативізмом ($r_s = -$

0,27, при $p \leq 0,05$) та фізичною агресією ($r_s = - 0,29$, при $p \leq 0,05$) може свідчити про низьку самокритичність підлітків до власних агресивних дій, скоєних по відношенню до інших.

Рис.2.3. Результати за методикою «агресивність» хлопців-підлітків

У результаті використання методики «агресивність» нами зафіксовано, що тільки у 8,3% хлопців-підлітків - низький рівень агресивності, у 83,4% виявлено середній рівень агресивності та у 8,3% - високий рівень агресивності. Отже, більшість хлопців-підлітків мають середній рівень агресивності, що підтверджує результати попереднього тесту

Рис.2.3. Результати за методикою «агресивність» дівчат-підлітків

Як бачимо на рис. 2.3. у 50% дівчат-підлітків виявлено низький рівень агресивності. У 33,3% дівчат нами зафіксовано середній рівень агресивності, у 16,7% -- високий рівень агресивності. Отже, більшість дівчат підліткового віку продемонстрували низький та середні рівні агресивності.

Хоча більшості хлопцям підліткового віку притаманна стриманість, однак її не можна трактувати як байдужість чи непевненість в собі. У випадку необхідності учень може спробувати підкорити своїй волі інших людей, не дозволяти їм керувати собою, вміє протистояти невмотивованій агресії власну захисну поведінку.

Дівчатам підліткового віку притаманний переважно низький рівень агресивності, вони доброзичливіші ніж хлопці по відношенню до оточуючих, вважають, що найкращим способом спілкування є – порозуміння. Вони схильні більше вірити в любов, душевне благородство людини, доброту, справедливість, однак, вміння володіти емоціями і почуттями нерідко може поєднуватися з недостатністю впевненості у собі.

Результати тестування "Здатність до командної роботи" дозволили виявити соціально-психологічні особливості проявів підлітків під час роботи у команді та виявити відмінності цих проявів у дівчат та хлопців підліткового віку, які представлено на рис. 2.5. та рис. 2.6.

Рис. 2.5. Результати дослідження за методикою «здатність до командної роботи» в хлопців-підлітків

Як бачимо з наведених даних, представлених у вигляді діаграми на рисунку 2.5, у 25% хлопців-підлітків низька здатність до командної роботи. Тобто, такі підлітки не є командними гравцями і не активні у діяльності. У 75% учнів виявлено середній рівень командної роботи. Тобто, такі підлітки здатні до роботи в команді, однак вони не гнучкі у сумісній діяльності.

Рис. 2.6. Результати методики «здатність роботи в команді» в підлітків-дівчат

Аналізуючи діаграму на рис. 2.6., можемо побачити, що у 33,3% дівчат-підлітків зафіксовано низький рівень роботи в команді. Такі учні, як правило не приймають участь в командній роботі, не є командними гравцями. У 41,7% дівчат виявлено середній рівень командної роботи. Тобто, вони здатні до роботи в групі, але вони не є гнучкими у діяльності. І у 25 % дівчат-підлітків виявлено високий рівень роботи в групі. Це значить, що такі підлітки є контактні, дружелюбні, легкі у спілкуванні з людьми, командні гравці.

Використання проективної методики М. Друкаревича «Неіснуюча тварина» [29, с.185-190] дозволило нам виявити суттєві збіги кількісного розподілу досліджуваних підлітків на групи за рівнями прояву агресії на основі показників опитувальника Басса-Дарки та показниками малюнквого тесту.

В малюнках «Неіснуючої тварини» підлітків з проявами агресії вище норми зустрічаються щонайменше 3-4 критерії виділеного І. Фурмановим

агресивного симптомокомплексу. Якісний аналіз малюнків досліджуваних дозволили отримати показники особливостей агресивності підлітків.

Так, у малюнках тварин підлітків, яким притаманний високий рівень агресивності присутнє вимальовування зубів, яке інтерпретується як наявність у індивіда вербальної агресії, що корелює з даними тесту Басса-Дарки ($r_s=0,37$, при $p \leq 0,05$). Розміщення фігури тварини у верхній частині малюнка досліджуваних свідчить про високу самооцінку, незадоволення особистим становищем в соціумі, недостатнє визнання з боку оточуючих, претензії на самоствердження. Можна припустити, що саме ці обставини відіграють істотне значення в детермінації їх агресивної поведінки. В малюнках підлітків спостерігається положення голови тварини в анфас, яке розглядається як егоцентризм. На голові тварин зображено вуха, що трактується як зацікавленість в інформації, залежність підлітка від думки оточуючих.

Загрозливий вигляд тварин на малюнках підлітків з високим рівнем агресивності свідчить про ворожість, незадоволення своїм становищем в соціумі становить їх в опозицію до нього. Це також можна трактувати як результат враженого самолюбства, неадекватний тип самосприйняття, яке залежить від зовнішніх обставин, думки інших. Ситуацію агресивного захисту від оточуючих демонструють такі показники проективного тесту як промальовуванням гострих шипів, колючок, кутів, кігтів, гострого дзьоба (як вербальна агресія), а також кольори чорні і червоні. В значній частини підлітків така агресія в основному спрямована проти вищих осіб, таких як батьки, вчителів, педагоги, інші старші підлітки, наприклад (рис... додатку Д). Менше спостерігаються варіанти недиференційованої агресивності – готовність до захисту у будь-яких ситуаціях, коли гострі шипи та кути розташовані навколо фігури або збоку (додаток Д).

Нами був зафіксований ряд суттєвих розбіжностей в малюнках підлітків з високим рівнем прояву агресії за статевою ознакою. Так, для хлопців з високим рівнем агресії характерним є вимальовування тварин в повний зріст,

часто з постановою тварини в положення прямоходіння (грунтовність), яскраво вираженим егоцентризмом (голова „анфас”) (рис. у додатку Д). Багато образів тварин у хлопців є явно запозиченим з відео- та мультиплікаційних фільмів, що вказує на їх захопленість фільмами жахів та фантастикою, а також на інфантилізм та обмеженість творчого потенціалу (рис. у додатку Д). Ще одна особливість, що звертає на себе увагу в малюнках високоагресивних хлопців – затемнення ліній, сильний тиск олівця. В інтерпретації тесту – це наявність страху, тривоги, підозрілості, що вказує на існуючу залежність між тривожним, неврівноваженим станом та агресивною реакцією.

Слід зазначити, що дівчата-підлітки з високим рівнем агресивності зосереджують увагу на малюнках не на постаті тварини, а більшою мірою на її обличчі, тобто простежується їх зацікавленість своєю зовнішньою привабливістю, що не суперечить особливостям розвитку жіночої статі цього віку. Дівчата часто супроводжують свої малюнки підкресленим вимальюванням очей з довгими віями та додатковими елементами: ланцюжками крилами, що вказує на наявність демонстративності, схильності звертати на себе увагу, манірність (рис. у додатку Д). Тварини дівчат-підлітків на малюнках є більш реалістичними, ніж у хлопців. Агресивний характер малюнків дівчат-підлітків з високим рівнем агресивності підкреслюється наявністю гострих кігтів, кликів та зубів (рис. у додатку Д).

Подібні ознаки присутні і в малюнках підлітків з середнім рівнем прояву агресії. Частина з них має чітку перевагу агресивного симптомокомплексу тесту. Очевидно, їх помірний рівень прояву агресії за тестом Басса-Даркі є результатом прихованості ними своїх агресивних намірів або прагненням їх контролювати. Інші мають поодинокі представленість агресивних тенденцій у малюнку або їх повну відсутність. Характерним для цієї групи підлітків є зміщення малюнку вгору (завищена самооцінка) або вниз (занижена самооцінка), міцність опорної частини тіла (грунтовність), елементи прикрас (демонстративність), затемнення ліній контуру (тривожність). Суттєві

відмінності в цій групі підлітків спостерігаються за статевою ознакою: у хлопців кількість агресивних критеріїв малюнків вище, ніж у дівчат. Крім того, малюнки хлопців частіше супроводжуються ознаками тривожності (затемнення контури фігури малюнка, підкреслена райдужна оболонка очей), що є свідченням того, що їх агресивні прояви є переважно захисною реакцією на протидію та загрозу, або компенсацією невпевненості, почуття неповноцінності. В малюнках дівчат чітко простежується демонстративність, прагнення до звертання на себе уваги, що підкреслюється дорисовкою вій, стрічок, крил, тощо. Як у хлопців, так і у дівчат малюнки супроводжуються прорисовуванням зубів, що свідчить про перевагу вербального характеру їх агресії, що також збігається з даними тесту Басса-Даркі (коефіцієнт кореляції між ними $r_s = 0,41$, при $p \leq 0,01$).

Для підлітків з низьким рівнем прояву агресії характерний нейтральний малюнок тварин. Про неворожий характер малюнка свідчить вигляд тварини в цілому, а також відсутність знарядь нападу (рогів, кігтів, кликів). Інфантилізм властивий і цій групі підлітків: їх персонажі здебільшого реальні тварини з деякими додатковими елементами (коніки з крилами, коти з велетенськими вухами тощо). Схильність до прикрас спостерігається й у дівчат з низьким рівнем прояву агресії, але без чіткого супроводження малюнка вимальовуванням зубів, кігтів (або гострих нігтів) (рис. .. у додатку Д). В цілому образи їх тварин веселі та охайні.

Залом значна частина малюнків розташовані в нижній частині що свідчить про невпевненість в собі, низька самооцінка, пригніченість, нерішучість, незацікавленість в своєму місці в суспільстві, у визнанні, відсутність бажання самостверджуватися в соціумі. Варто зазначити, що багато підлітків малюючи малюнки всю свою агресію втілювали в тварині схожого на «путіна», малювали його голову та домальовували різні будови тварин, це пов'язано з соціально-політичними умовами військового стану у нашій країні. Підлітки відображають соціальні настрої оточуючих, більшість підлітків проектують прояви агресії.

Так, підлітки з високим рівнем агресивних проявів мають чітко виражений ворожий характер агресії, у них завищений рівень самооцінки, незадоволення власним становищем у мікросоціумі на фоні високих претензій до самоствердження. Вони егоцентричні, демонстративні, хворобливо реагують на критику та зауваження. Для хлопців цієї групи властиві страхи, тривога, підозрілість, інфантильність. Дівчата схильні до демонстративності, вербальної агресії.

Для підлітків з середнім рівнем прояву агресії притаманна неадекватна, ґрунтовність, демонстративність. Їх агресія носить переважно захисний характер. Помірний рівень прояву агресії за тестом Басса-Даркі є, очевидно, результатом прихованості ними своїх агресивних намірів або прагненням їх контролювати. Підліткам-хлопцям властива тривожність, почуття невпевненості, для дівчат – демонстративність, привернення до себе уваги.

У підлітків з низьким рівнем прояву агресії відсутні ворожі наміри, вербальна агресія. Для них властиві реалістичність, адекватна або занижена самооцінка. Хлопці відрізняються стриманістю, в деяких випадках невпевненістю, інфантильністю, дівчата – балакучістю, веселою вдачею, вони доброзичливі по відношенню до оточуючих, вважають, що найкращий спосіб спілкування – порозуміння, характерний також високий рівень роботи в групі. Це значить, що такі підлітки є контактні, дружелюбні, легкі у спілкуванні з людьми, командні гравці.

Варто зазначити, що методика М. Друкаревича „Неіснуюча тварина” може виступати дієвим прогностичним інструментарієм при дослідженні агресивних проявів учнів.

Висновки до другого розділу

З метою вивчення соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків нами було проведено емпіричне дослідження, яке проводилось на базі Великогрибовицького ліцею Львівської області. У дослідженні прийняли участь 54 учнів 6-8 класів.

Результати емпіричного дослідження дають підстави констатувати, що значна частина підлітків виявляє середній рівень агресивності, негативізму, ворожості. Протистояння до встановлених норм (негативізм, ворожість) є характерними ознаками, що супроводжують почуття дорослості підлітка.

Дівчата підліткового віку менш схильні до агресивної поведінки та прояву ворожості, ніж хлопці. Агресія дівчат відрізняється від чоловічої не лише кількісними показниками, а й характером прояву, що вказує на складність статево-рольових відмінностей у розвитку сучасних підлітків.

Здійснений нами кореляційний аналіз загальних показників агресії підлітків дозволив зафіксувати значущі статистично зв'язки між негативізмом та фізичною, вербальною та опосередкованою агресією. Це може, на нашу думку, свідчити про те, що негативізм підлітків може приймати форми як відкритого агресивного опору у вигляді вербального або фізичного нападу, так і прихованих, непрямих агресивних дій, а також образи.

Фізичні агресивні прояви підлітків, кількість яких значно зростає в цей період, мають місце на фоні вербальної агресії, підозрливості, образи.

Побічна агресія, яка значно поступається фізичним проявам, позитивно корелює з роздратуванням, яке, в свою чергу, взаємопов'язане з вербальною агресією. Тобто, негативні почуття, що виникають при найменшому збудженні, відреаговуються як прямими так і побічними агресивними проявами. Зафіксована нами відсутність жодних позитивних зв'язків показників почуття провини з іншими шкалами тесту, а також негативна їх кореляція з негативізмом та фізичною агресією може свідчити про низьку

самокритичність підлітків до власних агресивних дій, скоєних по відношенню до інших. Використання проєктивної методики “Неіснуюча тварина” виявило суттєвий збіг кількісного розподілу досліджуваних на групи за рівнями прояву агресії на основі показників опитувальника Басса-Даркі та даними цієї проєктивної методики.

Таким чином, нами виокремлено соціально-психологічні особливості підлітків з низьким, нормальним та високим рівнем проявів агресії.

Підлітки-хлопці з високим рівнем агресивних проявів мають чітко виражений ворожий характер агресії, егоцентричні, демонстративні, хворобливо реагують на критику, незадоволені власним становищем у мікросоціумі, мають високі претензії до самоствердження. Дівчатам-підліткам цієї групи притаманна демонстративність, вербальна агресія. Такі підлітки, як правило не приймають участь в командній роботі, не є командними гравцями.

Для підлітків з середнім рівнем прояву агресії притаманна ґрунтовність, демонстративність. Їх агресія носить переважно захисний характер. Помірний рівень прояву агресії за тестом Басса-Даркі є, очевидно, результатом прихованості ними своїх агресивних намірів або прагненням їх контролювати. Для хлопців властива тривожність, почуття невпевненості, для дівчат – демонстративність, привернення до себе уваги.

У підлітків з низьким рівнем прояву агресії відсутні ворожі наміри, вербальна агресія. Їм властива реалістичність, стриманість, інфантильність, дівчатам-підліткам – балакучість, весела вдача, вони доброзичливі по відношенню до оточуючих, вважають, що найкращий спосіб спілкування – порозуміння, у них високий рівень роботи в групі. Це значить, що такі підлітки є контактні, дружелюбні, легкі у спілкуванні з людьми, командні гравці.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ТА СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Психолого-педагогічні умови зниження проявів агресії у підлітків

Агресивні підлітки потребують розуміння дорослих, тому ефективним напрямом психокорекції агресивних проявів підлітків є довіра, взаєморозуміння, психологічна підтримка підлітка. Ефективність психокорекційної роботи психолога з агресивними підлітками, залежатиме від з'ясування причин та витоків проблем агресії підлітка, особливостей резервів його успішного самоствердження у соціально цінних вчинках.

Досліджуючи агресивну підлітка, психологу слід пам'ятати, що постановка діагнозу не є основним завданням, а лише умовою надання підлітку своєчасної й адекватної допомоги [17]. Для діагностики рівня проявів агресивності підлітка існують різноманітні методики, які слід використовувати відповідно до віку, специфіки соціальної ситуації та особливостей соціальної ситуації розвитку конкретного учня. Доцільним є використання комплексу діагностичних процедур, що дозволяють найбільш повно дослідити причини та специфіку агресивних тенденцій в поведінці дитини [23;31;45]. Стратегія психо-корекційного впливу повинна будуватися залежно від особливостей природи та змісту агресивних проявів поведінки дитини. Особливо важливо, щоб батьки, вчителі розуміли істинні причини агресивних проявів підлітка.

Загалом, як ми вже вище зазначали, науковці виокремлюють такі детермінанти агресивної поведінки особистості: родинні чинники, особисті, ситуативні, пов'язані з типом темпераменту та особливостями характеру, соціально-біологічні, вплив комп'ютерних ігор, засобів масової інформації, телебачення [17].

Розглянемо докладніше всі ці детермінанти.

1. *Родинні:*

Неприйняття батьками дітей [34].

Це перш за все стосується так званих «небажаних дітей» (яких не чекали). Такі діти, відчують таку інформацію через жести та інтонацію батьків і будь-якими способом намагаються доказати своє право на існування (і ці способи переважно є агресивними).

Ворожість, байдужість з боку батьків.

Найчастіше виникає у тих дітей, які мають розлучених батьків. Дитина (найчастіше син) асоціюється з чоловіком, і тоді мати (через злість до сина, яку не усвідомлює) не може забезпечити дитині почуття впевненості та безпеки. У такої дитина відсутнє почуття захищеності, що приводить до агресивних проявів [17].

Руйнація емоційних зв'язків у родині.

Відбувається через постійні сварки та конфлікти батьків, під час яких переважно використовують дитину як аргумент на власну користь. Життя дитини в такій родині це постійне випробування, яке переходить або в стан напруги (що може спричинити соматичні захворювання), або дитина стає бездушним маніпулятором, починає вважати, що весь світ їй «зобов'язаний», а коли настає черга дитини щось зробити іншим, вона це сприймає вороже, що в свою чергу викликає різкі прояви агресії [17].

Неповага до особистості дитини.

Агресивні прояви можуть бути спричинені некоректною критикою, принизливим зауваженням, неповагою до особистості дитини, що в свою чергу породжує невпевненість у її власних силах.

Тотальний контроль або повна його відсутність [17].

Агресія є завуальованим протестом проти існуючої ситуації: неприйняття дитиною підкорення, вираження незгоди, заборони. Таким способом, дитина себе захищає, відстоює своє «Я», а формою захисту є – напад. Нажаль, така дитина на світ дивиться переважно з осторогою,

недовірою і захищає себе навіть у тому випадку, коли реальної загрози немає, на неї ніхто не нападає.

Надлишок або недолік уваги з боку дорослих, переважно батьків.

Коли дитині приділяється надлишок уваги, в такому випадку вона стає розпещеною, звикає, що потурають її капризам завжди, тому коли вона не отримує бажаного, то реагує істеричними нападами, падає на підлогу і робить скрито певні заборонені дії (може ножицями порізати скатертину, зіпсувати іграшки, тощо). Якщо ж дитина не отримує достатньої уваги від батьків, то навіть негативною поведінкою намагається привернути до себе увагу [17].

Заборона на фізичну активність.

Часто агресивна поведінка підлітка пов'язана з заборонами дорослих активно рухатись. Якщо активного підлітка у школі увесь день утискати у проявах, його бажаннях рухатися, то вдома батьки відчуватимуть вихід цієї накопиченої енергії [17].

Відмова на право в особистому просторі, особистій свободі.

Бажано, щоб дитина мала окрему кімнату, або окремих куточок, де будуть знаходитися тільки її власні речі, її особисті секрети. Батьки повинні зважати на особисту територію дитини, позаяк порушення зовнішніх та внутрішніх меж спричинятиме бурхливу реакцію (агресивне відстоювання особистої свободи). Саме така свобода вчить дитину самостійно приймати рішення, брати на себе відповідальність [17].

2. Особисті:

Несвідоме очікування небезпеки.

Поведінка дитини характеризується надмірною немотивованою агресією. Однією з причин такої агресії може бути травма пренатального періоду, коли під час вагітності мати відчувала недостатню захищеність, занепокоєння за майбутню дитину. Тому у такої дитини при народженні порушується процес формування базової довіри до світу [45].

Невпевненість у власній безпеці.

Батьки переважно займаються собою, а до дитини не виявляють ніякої уваги і через це вона відчуває себе невпевненою у власній безпеці. Така дитина починає відчувати небезпеку навіть там, де її немає, через те, що родина не задовольнила потребу їй у безпеці.

Особистий негативний досвід.

Якщо дитину часто вдома фізично карають, то будь-який фізичний контакт з однокласником (доторкнутися, обійняти) може сприйматися дитиною як загроза безпеки. Крім того, батьки можуть ставити до дитини завищені вимоги, і тоді такий, «спокійний» вдома учень може «відриватися» на однокласниках у школі, створюючи проблеми для оточуючих.

Емоційна нестійкість.

Така емоційна нестійкість може бути притаманна підліткам, коли їх поведінка підкорена коливанням емоцій. Настрій підлітка змінюється під впливом втоми, поганого самопочуття (батьки часто вважають це просто дитячими капризами). В таких випадках підліток може переносити свою агресію на все, що його оточує: ламає квіти, штовхає молодшого брата, тощо.

Підвищена роздратованість.

Діти з підвищеним рівнем роздратованості, зі стійкою тенденцією ображатися на всіх також часто виявляють агресію. Так, наприклад, такий учень може скинути приладдя, зошити свого однокласника, який під час перерви сів за його парту. Якщо такого підлітка ненавмисно зачепити, то він одразу відповідає «здачею». Такий агресивний підліток, як правило, «ні в чому ніколи «не винуватий», а звинувачує тільки оточуючих.

3. Ситуативні:

Погане самопочуття, перевтома.

Часто агресивна реакція дитини може бути обумовлена теперішньою ситуацією в справах або її передісторією. Підлітки можуть поводити себе агресивно, коли не доспали, перевтомилися, погано себе почувають, або ображені на когось.

Вплив продуктів харчування.

Дослідниками доведено взаємозв'язок між тривожним станом дитини, її знервованістю, агресивністю та вживанням деяких продуктів: шоколад, гамбургери, чіпси, солодка газована вода.

Вплив шуму, тісняви, вібрації, температури повітря.

Спека викликає певний стрес для організму, тому в такій ситуації дитина може виявляти підвищену агресію. Ідентично впливає і тіснява (тому важливо, щоб дитина мало власну кімнату, або куточок в квартирі). Крім того результати досліджень доводять, що біля жвавих автострад мешкає більше дітей з підвищеним рівнем агресії.

4. Тип темпераменту та особливості характеру

Вплив типу темпераменту.

Особистості притаманний певний тип темпераменту, який й визначає силу та швидкість реакцій на життєві події, ступінь емоційної та нервової збудженості особистості. Змінити темперамент неможливо, однак можна навчитися використовувати його не тільки позитивні, але і слабкі сторони [25].

Так підлітки-меланхоліки найменшою мірою схильні до вияву агресії, майже постійно знаходяться у стані емоційного стресу, будь-яка деталь може вивести їх з рівноваги. Переважно їм характерний пасивний вид агресії, який спрямований на самих себе, аутоагресія (самогубців серед меланхоліків набагато більше).

Активна агресія не є характерною й для флегматиків, їх нервова система врівноважена, тому таку дитину важко вивести із рівноваги. Тільки в крайніх випадках підліток-флегматик може проявити агресію відповідаючи на агресію, яка спрямована на нього.

Сангвініки за своєю природою не є агресивними і переважно у конфліктній ситуації поводить себе доволі спокійно. Агресивна поведінка для такого підлітка є усвідомленою необхідністю, якщо інші шляхи розв'язання конфлікту виявилися неефективними.

Особлива схильність до агресії притаманна холерикам, які є емоційно не врівноваженими, роздратованими, ім. притаманна часта зміна настрою, нетерпимість, вони не здатні до довготривалого очікування, що спричиняє конфлікти.

Вплив особливостей характеру.

Перш за все йдеться про акцентуації характеру, певні яскраво виражені його якості, які надмірно проявляються в особистості. Варто зазначити, що загострення акцентуацій характеру є віковим закономірним явищем для підлітків.

Так, до прикладу, підліток з лабільною акцентуацією характеру часто є схильним до нових вражень та легко піддається впливу оточуючих. Часто який учень не має власної думки, не вміє організувати свої дії, відтак виявляє агресивність через страх, підкожуючись впливу іншої людини, або через те, щоб не виділитися серед однолітків.

Підліток з циклоїдною акцентуацією характеру (виявляється в емоційних перепадах, частій зміні настрою), може виявляти часто непередбачувану і суперечливу поведінку, при цьому не може досягнути емоційної рівноваги, його все дратує, що й провокує прояви агресії.

Особливо підвищений рівень агресивності проявляють підлітки з епілептоїдною акцентуацією характеру, яка виявляється в крайній дратівливості, не вмінні регулювати власні емоції. Такі підлітки часто є не терпимими до критика, вважають завжди себе правими, тому такі учні найчастіше є запальними, конфліктними, імпульсивними, не керованими, що спричиняє часті виникнення конфліктів, у яких вони агресивно поведуться.

5. Соціально-біологічні причини:

Підлітки-хлопці частіше виявляють активну агресію ніж дівчата. Крім того, часто саме батьки вчать дітей давати кривднику одразу «здачу у відповідь». Якщо в родині культ матеріальних цінностей, соціальної ієрархії, то такий учень переважно з неповагою ставитися до тих, хто мало

заробляє, може вести себе пристойно при педагогах, однак прибиральниці може агресивно нагрубити, образити.

6. Вплив засобів масової інформації:

Сучасні підлітки під час перегляду телевізійних передач, кіно, в Інтернеті спостерігають багато сцен насильства (бійки, кров, вбивства), а відтак і починають сприймати всі ці сцени як нормальну поведінку. Відтак, це деформує психіку дитини, викликають психічне перезбудження та ефект наслідування (дитина починає ідентифікувати себе з “супер-героєм”). Особливо негативно впливає захоплення дитиною жорстокими комп’ютерними іграми, найчастіше на підлітків з слабким типом нервової системи, вони найлегше піддаються такому впливу.

3.2. Програма психокорекції агресивних проявів у підлітковому віці

Враховуючи результати проведеного емпіричного дослідження, нами була розроблена корекційна програма з метою зниження рівня агресивності у підлітків.

Мета корекційно-розвивальної програми – зниження рівня агресивних проявів у підлітковому віці шляхом розвитку комунікативних здатностей та соціально прийнятних заходів у взаємодії з собою та зовнішнім середовищем.

Основні завдання програми:

- знизити рівень агресивності підлітків;
- навчити їх розуміти та приймати себе, як особистість;
- формування навичок розуміння власних потреб;
- розвиток навичок саморегуляції власних емоцій;
- розуміння підлітками позитивних цілей при спілкуванні із навколишнім світом.

Перелік методів і форм роботи: групові форма роботи, соціально-психологічний тренінг, арт-терапія.

Організація тренінгових занять згідно програми передбачає 14 занять по 1,5 - 2 години кожне. Заняття рекомендовано проводити 2-3 рази на тиждень.

Форма занять: групова.

Психокорекційна програма щодо зниження агресивних проявів у підлітків включає три етапи: 27

1. Знайомство з учасниками групи, усвідомлення підлітками власної індивідуальності, особливостей поведінки та її наслідків.

2. Навчання нових варіантів реагування на проблемні ситуації та агресивні прояви.

3. Закріплення знань про індивідуально-психологічні особливості своєї особистості підлітком; про способи керування власною поведінкою та пошук задоволення власних потреб без допомоги агресивних проявів. Тематичний план психокорекції агресивних проявів у підлітків подано у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ПСИХОКОРЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

№	Структура заняття	Обладнання	Тривалість
1	1. Знайомство	м'яч, іграшка, папір А4, кольорові олівці	5 хв
	2. Привітання		5 хв
	3. Вправа «Вам послання»		5 хв
	4. Вправа «Інтерв'ю»		20 хв
	5. Вправа «Чим ми схожі»		15 хв
	6. Вправа «Індивідуальність»		15 хв
	7. Рефлексія		10 хв
	8. Ритуал прощання		3 хв
2	1. Привітання	папір А4, фломастери, кольорові олівці, шпильки	5 хв
	2. Вправа «Рахунок до десяти»		10 хв
	3. Вправа «Чарівний базар»		30 хв
	4. Вправа «Яка я людина?»		25 хв
	5. Вправа «Лови комарів»		15 хв
	6. Рефлексія		10 хв
	7. Ритуал прощання		3 хв

Продовження таблиці 3.1.

3	<ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання 2. Вправа «Плутаниця» 3. Вправа «Я - індивідуальність» 4. Вправа «Моя агресивна поведінка» 5. Вправа «Чудо-долонька» 6. Рефлексія 7. Ритуал прощання 	папір А4, кольорові олівці, ручки	<p>5 хв</p> <p>10 хв</p> <p>30 хв</p> <p>30 хв</p> <p>15 хв</p> <p>10 хв</p> <p>3 хв</p>
4	<ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання 2. Вправа «Вгадай який я» 3. Вправа «Мій портрет в променях сонця» 4. Вправа «Я - агресивний» 5. Вправа «Імпульс» 6. Рефлексія 7. Ритуал прощання 	папір А4, кольорові олівці, ручки, дошка для записів	<p>5 хв</p> <p>10 хв</p> <p>15 хв</p> <p>40 хв</p> <p>7 хв</p> <p>10 хв</p> <p>3 хв</p>
5	<ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання 2. Вправа «Передай інакше» 3. Вправа «Робота з «сердитим» журналом» 4. Вправа «Очі в око» 5. Вправа «Фігура» 6. Рефлексія 7. Ритуал прощання 	папір А4, ручки, кольорові олівці	<p>5 хв</p> <p>10 хв</p> <p>40 хв</p> <p>20 хв</p> <p>15 хв</p> <p>10 хв</p> <p>3 хв</p>

Продовження таблиці 3.1

6	<ol style="list-style-type: none"> Привітання Вправа «Мені здається, що ти зараз...» Вправа «Пам'ятник» Вправа «Казка» Рефлексія Ритуал прощання 	м'яч, картки з назвами почуттів та емоцій	<p>5 хв 15 хв</p> <p>20 хв 1 год 10 хв 3 хв</p>
7	<ol style="list-style-type: none"> Привітання Вправа «Образи» Вправа «Бійка» Вправа «Мій гнів» Вправа «Я малюю свій гнів» Вправа «Дихаємо» Рефлексія Ритуал прощання 	папір А4, кольорові олівці, фломастери	<p>5 хв 5 хв 10 хв 40 хв 40 хв</p> <p>10 хв 10 хв 3 хв</p>
8	<ol style="list-style-type: none"> Привітання Вправа «Якого я кольору?» Вправа «Сварки» Вправа «Вихід із конфлікту» Вправа «Конфлікт» Вправа «Меморіал» Рефлексія Ритуал прощання 	крейда, дошка	<p>5 хв 5 хв</p> <p>15 хв 20 хв</p> <p>15 хв 15 хв 10 хв 3 хв</p>

9	<ol style="list-style-type: none"> Привітання Вправа «Антонім» Вправа «Дитячі образи» Вправа «Ображена людина» Вправа «Скарбничка образ» Вправа «Куди йде злість» Рефлексія Ритуал прощання 	м'яч, папір А4, кольорові олівці	<p>5 хв 5 хв 15 хв 15 хв</p> <p>15 хв 15 хв 10 хв 3 хв</p>
10	<ol style="list-style-type: none"> Привітання Вправа «Зрозумій мене» Вправа «Репетиція поведінки» Вправа «Садок моєї душі» Вправа «Мої сильні сторони» Рефлексія Ритуал прощання 		<p>5 хв 10 хв 1 год</p> <p>30 хв 20 хв 10 хв 3 хв</p>

11	<ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання 2. Вправа «Я відрізняюся від інших» 3. Вправа «Сценарій» 4. Вправа «Сила приказки» 5. Вправа «Давай обіймемося» 6. Рефлексія 7. Ритуал прощання 	м'яч	<p>5 хв 10 хв</p> <p>1 год 30 хв 15 хв</p> <p>10 хв 3 хв</p>
12	<ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання 2. Вправа «Розтисни кулак» 3. Вправа «Обвинувач - обвинувачений» 4. Вправа «Художній фільм» 5. Вправа «Я – подарунок для людства» 6. Рефлексія 7. Ритуал прощання 	папір А4, фломастери, кольорові олівці	<p>5 хв 10 хв 20 хв</p> <p>1 год 15 хв</p> <p>10 хв 3 хв</p>
13	<ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання 2. Вправа «Сіамські близнюки» 3. Вправа «Епізод із життя» 4. Вправа «Ситуація в автобусі» 5. Вправа «Подолання» 6. Рефлексія 7. Ритуал прощання 		<p>5 хв 10 хв</p> <p>20 хв 20 хв</p> <p>20 хв 10 хв 3 хв</p>

14	<ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання 2. Вправа «Вдячний тому, що...» 3. Вправа «Я реальний, я ідеальний, я очима інших» 4. Вправа «Машина часу» 5. Вправа «Щастя» 6. Вправа «Подарунок» 7. Рефлексія 8. Ритуал прощання 	папір А4, кольорові олівці	<p>5 хв 15 хв</p> <p>15 хв</p> <p>15 хв 15 хв 15 хв 20 хв 5 хв</p>
----	---	----------------------------	--

Ефективність роботи психокорекційної групи визначається не тільки кількістю людей в групі, а також здатністю психолога контролювати та спостерігати за діями підлітків, враховуючи індивідуальний підхід до них під час групових форми роботи.

Важливо створити такі умови, щоб підлітки відчували себе потрібними, прийнятими та довіряли один одному, відчули турботу один одного, приймали свою індивідуальність, працювали над усуненням агресивної поведінки, відчували конфіденційність, захист та безпеку.

Висновки до третього розділу

Ефективність психокорекційної роботи психолога з підлітком, що має агресивні прояви поведінки, залежить від з'ясування суті та витоків проблеми агресії підлітка, пошуку шляхів успішного самоствердження підлітка у соціально цінних справах.

Використання надійного та валідного психодіагностичного інструментарію є важливою умовою своєчасної й адекватної допомоги підлітку. Для діагностики рівня агресивних проявів підлітків існує ціла низка різноманітних методик, які слід застосовувати відповідно до віку, специфіки соціальної ситуації та особливостей кожної дитини. Доцільним є використання комплексу діагностичних процедур, що дозволяє більш глибоко дослідити причини агресивної тенденції в проявах поведінки учня. Стратегія психологічного впливу повинна враховувати природу та особливості змісту агресивних проявів поведінки учня. Важливо, щоб батьки, вчителі розуміли причини агресивних проявів підлітка.

Розроблена нами корекційно-розвивальна програма зі зниження рівня агресивних проявів у підлітковому віці шляхом розвитку комунікативних здатностей та соціально прийнятних заходів у взаємодії з собою та зовнішнім середовищем дозволить, на нашу думку, знизити рівень агресивності підлітків та гармонізувати їх особистісний розвиток загалом.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів у підлітків дозволило сформулювати наступні висновки:

Агресія є мотивованою деструктивною поведінкою, яка суперечить моральним нормам (правилам) співіснування людини у суспільстві, приносить шкоду об'єктам нападу, фізичну шкоду людям та викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, страх).

Серед форм агресивних реакцій загалом дослідники виділяють наступні: фізична агресія (напад); непрямая агресія; схильність до роздратування; негативізм; заміщена агресія.

Агресивні прояви особистості підлітка детерміновані багатьма чинниками, як біологічними, так і соціальними. Особливості їхньої взаємодії визначають рівень та інтенсивність агресивних проявів у поведінці особистості підлітка. На думку більшості дослідників, визначальними є соціальні впливи, в першу чергу, сім'ї та колективу ровесників.

Більшість приведених класифікацій агресивності підлітків ґрунтуються на комплексі індивідуально-психологічних властивостей особистості, які є типовими для певної групи підлітків. Агресивні прояви поведінки є симптомом, наслідком, зовнішніх проявів внутрішніх проблем підлітка.

Аналіз наукової літератури дозволив виокремити основні соціально-психологічні детермінанти агресивних проявів підлітків: травматичні події; насилля, яке переростає в агресію; психічні розлади; проблеми із здоров'ям; синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ) та розлади у навчанні, різного роду адикції (наркотики; алкоголь; ігри); соціальний тиск з боку однолітків: низька самооцінка та ін.

Результати емпіричного дослідження дають підстави констатувати, що значна частина підлітків виявляє середній рівень агресивності, негативізму, ворожості. Протистояння до встановлених норм та правил (негативізм,

ворожість) є характерною ознакою, що супроводжує почуття дорослості підлітка.

Дівчата підліткового віку менш схильні до агресивної поведінки та прояву ворожості, ніж хлопці. Агресія дівчат відрізняється від чоловічої не лише кількісними показниками, а й характером прояву, що вказує на складність статево-рольових відмінностей у розвитку сучасних підлітків.

Здійснений нами кореляційний аналіз загальних показників агресії підлітків дозволив зафіксувати статистично значущі зв'язки між негативізмом та фізичною, вербальною та опосередкованою агресією. Це може, на нашу думку, свідчити про те, що негативізм підлітків може приймати форми як відкритого агресивного опору у вигляді вербального або фізичного нападу, так і прихованих, непрямих агресивних дій, а також образи.

Фізичні агресивні прояви підлітків, кількість яких значно зростає в цей період, мають місце на фоні вербальної агресії, підозрілості, образи.

Побічна агресія, яка значно поступається фізичним проявам, позитивно корелює з роздратуванням, яке, в свою чергу, взаємопов'язане з вербальною агресією. Тобто, негативні почуття, що виникають при найменшому збудженні, відреаговуються як прямими так і побічними агресивними проявами. Зафіксована нами відсутність жодних позитивних зв'язків показників почуття провини з іншими шкалами тесту, а також негативна їх кореляція з негативізмом та фізичною агресією може свідчити про низьку самокритичність підлітків до власних агресивних дій, скоєних по відношенню до інших.

Таким чином, нами виокремлено соціально-психологічні особливості підлітків з низьким, нормальним та високим рівнем проявів агресії.

Підлітки-хлопці з високим рівнем агресивних проявів мають чітко виражений ворожий характер агресії, егоцентричні, демонстративні, хворобливо реагують на критику, незадоволені власним становищем у мікросоціумі, мають високі претензії до самоствердження. Дівчатам-

підліткам цієї групи притаманна демонстративність, вербальна агресія. Такі підлітки, як правило не приймають участь в командній роботі, не є командними гравцями.

Для підлітків з середнім рівнем прояву агресії притаманна ґрунтовність, демонстративність. Їх агресія носить переважно захисний характер. Помірний рівень прояву агресії за тестом Басса-Даркі є, очевидно, результатом прихованості ними своїх агресивних намірів або прагненням їх контролювати. Для хлопців властива тривожність, почуття невпевненості, для дівчат – демонстративність, привернення до себе уваги.

У підлітків з низьким рівнем прояву агресії відсутні ворожі наміри, вербальна агресія. Їм властива реалістичність, стриманість, інфантильність, дівчатам-підліткам – балакучість, весела вдача, вони доброзичливі по відношенню до оточуючих, вважають, що найкращий спосіб спілкування – порозуміння, у них високий рівень роботи в групі. Це значить, що такі підлітки є контактні, дружелюбні, легкі у спілкуванні з людьми, командні гравці.

Ефективність психокорекційної роботи психолога з підлітком, що має агресивні прояви поведінки, залежить від з'ясування суті та витоків проблеми агресії підлітка, пошуку шляхів успішного самоствердження підлітка у соціально цінних справах.

Використання надійного та валідного психодіагностичного інструментарію є важливою умовою своєчасної й адекватної допомоги підлітку. Для діагностики рівня агресивності підлітка існують різноманітні методики, які слід використовувати відповідно віку, специфіки соціальної ситуації та особливостей конкретної дитини. Доцільно використовувати комплекс діагностичних процедур, що дозволить найбільш повно дослідити причини та специфіку агресивних тенденцій в поведінці дитини. Тактика психологічного впливу повинна будуватися в залежності від природи та змісту агресивної поведінки дитини. Важливо, щоб батьки, вчителі розуміли причини агресивних проявів підлітка.

Розроблена нами корекційно-розвивальна програма зі зниження рівня агресивних проявів у підлітковому віці шляхом розвитку комунікативних здатностей та соціально прийнятних заходів у взаємодії з собою та зовнішнім середовищем дозволить, на нашу думку, знизити рівень агресивності підлітків та гармонізувати їх особистісний розвиток загалом.

Список використаних джерел

1. Апетик Н.М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків: Автореф. Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології. К., 2001. 20 с.
2. Бех І.Д. Від волі до особистості. К.: Україна-Віта, 1995. 203с.
3. Благута Р.І. Механізми виникнення агресії підлітків. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2003. – Т. V. – Ч. 4. – С. 46 – 51.
4. Бовть О.Б. Причини агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку // Педагогіка і психологія. 1997. №1. С.94-100.
5. Борисенко О.Д., Майборода Р.Є. Аналітико-статистичні методи та моделі психології та педагогіки. К.: ВЦ «Київський університет», 2000. 117 с.
6. Боришевський М.Й. Развитие саморегуляції в поведенці школярів. К.: Педагогіка, 1992. 140 с.
7. Боришевський М.Й. Саморегуляція як критерій і умова соціально-релевантної взаємодії особистості з оточуючими //Матеріали Всеукраїнської конференції: Проблема й досвід художньої освіти та виховання. Одеса, 1995. – Ч.1. – С.17.
8. Будницька О.А. Індивідуально-особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючій ситуації: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /К. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка . – К., 2001. – 19 с.
9. Говорун Т.В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: Дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.07. – К.: 2002. – 409 с.
- 10.Грішин Е. Резильєнтність особистості: сутність феномену. Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. Випуск 64 С. 62-79
- 11.Долинська Л. В. Забезпечення сучасних потреб освіти шляхом підготовки вчителя-психолога / Л. В. Долинська // Українська еліта та її роль у державотворенні : Наукові записки Мін. освіти і науки

- України; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2000. Вип. 1. – С. 25–29.
12. Дьяков С. Психологічна культура як чинник оптимальності розвитку особистості. URL: http://novyn.kpi.ua/2005-3-1/07_Dyakov.pdf
  13. Заброцький М.М. Вікова психологія. К.: МАУП, 1998. 92с.
  14. Колот С.О. Психологічні механізми і умови формування культури емоцій студентів вищих технічних закладів освіти: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. Одеса, 1999. 19с.
  15. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад.школа, 1989. 608с.
  16. Кузьменко В, Котлярова І. Регулювання емоційних проявів у дітей // Палітра педагога. - 2005 - № 2. - С.14-16
  17. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128с.
  18. Мазур О.Д. Дитячі страхи.// Психолог. №39. 2007. с.15-18.
  19. Кульчицька О.І. Розвиток почуттів і емоцій у учнів підліткового віку: Автореф. дис... д-ра психол. наук. К., 1996. 49 с.
  20. Кутішенко В.П., Ставицька С.О. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: Навч. посіб. К.: Каравела, 2009
  21. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навчальний посібник. К.: Перун, 1996. 464 с.
  22. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Карабіна. Харків, 2003. 18 с.
  23. Морєва Є. Дитяча агресивність та способи її подолання [текст] Виховання школярів. 2008. № 5, С. 31 – 34.
  24. Марценківський І., Марценківська І. Дитяча агресивність // Дошкільне виховання. 1997. №8. С.18-19.
  25. Масенко, В.П.Індивідуальний розвиток дитини. К.: Главник, 2007.– 128с.

26. Мельник Ю. Формування уяви молодших школярів засобами предметів / Наукові записи ТНПУ ім. В. Гнатюка. Педагогіка. Тернопіль. – 2013. – с. 50.
27. Омельченко Я.В. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. – К.: Шк. Світ, 2008. – 112с.
28. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: [Монографія]. К.: Вища шк., 2003. 126 с.
29. Павелків Р.В. Дитяча психологія: Навч. посіб. - К.: Академвидав, 2008. - 432 с.
30. Павленко Т. Комунікативні аспекти емоційного розвитку дітей // Палітра педагога. - 2003. - № 2 - С. 19-22.
31. Павленко Т.І. Емоційний розвиток дітей.// Психолог. - №41. – 2002. – с.8-9.
32. Психологічний довідник учителя: в 4 кн., кн.1/ Упоряд. В. Андрієвська. Наук.ред. С.Максименка. – К.: Главник, 2005. – 96с.
33. Психологічний довідник учителя: в 4 кн., кн.2/ Упоряд. В. Андрієвська. Наук.ред. С.Максименка. – К.: Главник, 2005. – 96с.
34. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: [Монографія]. К.: Вища шк., 2003. 126 с.
35. Орбан – Лембрик Л.Є. „ Соціальна психологія ”: Підручник у 2х кн. Кн.1: „ Соціальна психологія особистості і спілкування ” К.: Либідь, 2004, 576 с.
36. Основи практичної психології / Панок В., Титаренко Т, Чепелева Н. та ін. К.: «Либідь», 1999. 534 с.
37. Панок В.Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога / В.Г.Панок // Практична психологія та соціальна робота. 1998. №4. С.5-7.
38. Савчин М.В. Вікова психологія: Навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 360 с.
39. Скрипченко О. Психічний розвиток учнів / Олександр Скрипченко. –

- К.: Стікс, 2014. – 104 с.
40. Сопрун І.П. Емоційна сфера дітей, що виховуються в різних соціальних умовах // Наука і освіта. - 2001 - № 6 - с.63-66.
41. Сопрун І.П., Чебикін О.Я. Прояв агресивності у дітей, що виховуються в різних соціальних умовах // Наука і освіта. - 2003 - № 5-6. - С.51-53.
42. Степанов О.М. Основи психології і педагогіки: Посібник. - К.:Академвидав, 2003. - 504 с.
43. Теоретичні основи педагогічного процесу: [прогр. для студ. пед.інститутів]. – К.: Академія, 2014. – 167 с.
44. Терлецька Л.Г. Психологія дитинства: практикум. Навчальний посібник. – К.: Главник, 2006. – 144с.
45. Титаренко Т.М. Кризове психологічне консультування. – К.: Главник, 2004. – 96с.
46. Штепа О.С. Пропріум зрілої особистості // Практична психологія та соціальна робота. 2004. №2. С.26-35.
47. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
48. Banksy. WallandPiece. NewYork: RandomHouse UK, 2005.
49. Maslow A. H. The farther reaches of human nature. New York: Arkana 1993.
50. Palamarchuk, O. (2015). The leading role of teachers in the development of higher education. *International journal of University and Leadership*, 1, 37 – 41.
51. Powers S. TheArtofGettingOver. GraffitiattheMillennium. NewYork,1999.P. 159.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник Басса - Дарки складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" або "ні". Відповідно до інструкції він ставить знак "плюс", якщо згоден з твердженням, і знак "мінус", якщо не згоден.

Текст опитувальника:

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді пліткують про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по - хорошому, я не виконаю.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого - небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене кілька більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто - небудь першим вдарить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.

20. Якщо хто - то уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчуть з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого - небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі".
34. Я ніколи не буваю похмури від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хто - то виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильним" виразам.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось - небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по - моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.

44. Немає людей, яких би я по - справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям".
46. Якщо хто - небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого - небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що - небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше ніж і не частіше, ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав ліпшу мені під руку річ і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки зі злості.
61. Коли я роблю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь - за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розлютити або образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці я часто підвищую голос.
74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.
75. Я краще погоджуся з чим - або, ніж стану сперечатися.

Тест «Агресивність»

Інструкція: дитина має дати відповідь «так» чи «ні» на наступні запитання.

1. Чи терпляча ти людина?
2. Чи впевнений ти в пріоритеті сили над логікою?
3. Чи вважаєш, що оточуючі заздять тобі з того чи іншого приводу?
4. Чи важко тобі утриматись від сварки, якщо ти з кимсь категорично не згодний?
5. Чи подобається тобі робити щось на зло іншим?
6. Чи буваєш ти невічливим у тих чи інших ситуаціях?
7. Чи любиш ти читати детективи, дивитись бойовики та фільми жахів?
8. Чи подобається тобі кепкувати з інших, бути критичним і саркастичним?
9. Чи є поруч з тобою людина, яку ти по – справжньому ненавидиш?
10. Чи буваєш ти неприємним для оточуючих?
11. Чи вважаєш ти, що дітей слід карати за неслухняність?
12. Чи вважаєш ти, що застосування смертної кари у деяких випадках виправдане?
13. Чи відчував ти коли – небудь таку лють, що розбивав чи рвав яку - небудь річ?

Тест "Здатність до командної роботи"

Тест "Здатність до командної роботи" дає можливість оцінити рівень особливості поведінки особистості під час роботи у команді. Для поданих нижче тверджень необхідно обирати варіанти відповідей "А"/"Б"/"В".

Продовжіть фразу, відзначивши найбільш значимі для Вас фрази.

1. Професію варто вибирати виходячи з...

- А) Значимості професії, її престижності.
- Б) Переваг, якими вона забезпечить.
- В) Своїх можливостей, подальших перспектив для себе.

2. Подорожуючи, ви...

- А) Боїтеся заблукати.
- Б) Відправляєтеся подорожувати в давно знайомі місця.
- В) Легко орієнтуєтеся.

3. Після бесіди ви...

- А) Найчастіше не можете згадати, про що йшла бесіда.
- Б) Запам'ятовуєте тільки те, що вас цікавило.
- В) Легко можете згадати весь хід бесіди.

4. Ви можете без помилки повторити фразу, вимовлену іноземною мовою.

- А) Так, але не зовсім правильно.
- Б) Так, якщо фраза була сказана чітко.
- В) Так, легко повторюю.

5. У вільний час ви хотіли б ...

- А) Перебувати в компанії.
- Б) Вам байдуже, чим займатися.
- В) Залишатися наодинці із собою, що б поміркувати про своє.

6. Ви довго займаєтеся одною справою й припиняєте тоді, ...

- А) Коли Ви задоволені результатом.

Б) Коли Вам набридне займатися цією справою.

В) Коли справа закінчена й виконане відмінно.

7. Коли ви один, те...

А) Намагаєтеся чим-небудь зайняти себе.

Б) Мрієте про речі пов'язаних з вашою роботою.

В) Мрієте про що-небудь абстрактне.

8. Коли вас захоплює ідея, то вам легше думати про неї...

А) На самоті.

Б) Тільки там де не галасливо.

В) Незалежно від того, де й з ким ви перебуваєте.

9. Відстоюючи свою ідею, ви...

А) Зміните свою думку, якщо опір буде занадто сильним.

Б) Залишитесь при своїй думці, які б контраргументи вам не висувалися.

В) Можете відмовитися від ідеї, якщо контраргументи будуть переконливими.

